

БІОГРАФІЧНІ СТУДІЇ

УДК 94(477-25)“1920”:316.343.6-051]:82-94.09
<https://doi.org/10.15407/ub.21.265>

Олександр Іванович БОНЬ,
кандидат історичних наук,
доцент кафедри історії України
Київського університету імені Бориса Грінченка
(Київ, Україна)
<https://orcid.org/0000-0003-3287-5955>
o.bon@kubg.edu.ua

ГУМАНІТАРНА ІНТЕЛІГЕНЦІЯ РАДЯНСЬКОГО КИЄВА 1920-х РОКІВ У ЕГО-ДОКУМЕНТАХ ПИСЬМЕННИКА ОЛЕКСИ ВАРАВВИ

Мета роботи. Діяльність української інтелігенції в ранній радянський період ще недостатньо досліджена. Особливо це стосується внутрішньої ідейної боротьби в середовищі гуманітарної інтелігенції і суспільно-політичного спрямування різних угруповань та їх осередків. Мета роботи — показати діяльність української гуманітарної інтелігенції Києва в першій половині 1920-х рр. на основі аналізу джерел особового походження українського письменника, редактора Олексі Варавви (Кобця). **Методологія дослідження** ґрунтується на принципах наукової об’єктивності, системності та історизму. Застосовано також загальноісторичні методи — біографічний, проблемно-тематичний, мікроісторичний, ретроспективний, просопографічний. **Наукова новизна** роботи полягає у використанні матеріалів, які вперше вводяться до наукового обігу, — спогадів та епістолярію Олексі Варавви. **Висновки.** Для показу середовища та діяльності української гуманітарної інтелігенції Києва першої половини 1920-х рр. мають особливе значення джерела особового походження. Малознані спогади, частина яких ніколи не публікувалася, та невідомі раніше «Матеріали до кореспонденційної автобіографії» письменника й редактора Олексі Варавви ілюструють важливі постаті та атмосферу українського відродження того часу. Ці документи яскраво показують залученість частини інтелектуального середовища в повстанську боротьбу (Г. Чупринка), активне ідейне несприйняття радянської

влади (Г. Косинка). Вони демонструють протистояння груп літературно-мистецької інтелігенції, центрами яких були різні за спрямуванням часописи — «Нова громада», «Глобус», «Пролетарська правда». О. Варавва тісно співпрацював із неокласиками, національно налаштованими представниками письменства, і показував, як вони протистояли режиму.

Ключові слова: О. Варавва, українська гуманітарна інтелігенція, Київ, Г. Чупринка, Т. Осьмачка, Г. Косинка, М. Рильський, М. Зеров, неокласики.

Діяльність, історична роль та доля української гуманітарної інтелігенції в часи тоталітаризму тривалий час перебуває у фокусі уваги науковців. Але її найчастіше розглядають у парадигмі національного відродження, що пов'язано з багаторічним замовчуванням у радянські часи імен багатьох репресованих діячів української науки і культури. Утім, період 1920-х рр. був набагато різноманітнішим на різновекторні процеси в цьому середовищі: від морального та ідейного протистояння владі до намагання знайти нові форми роботи; від використання владою культурного вантажу «старої» до витворення «нової» інтелігенції. Ще не достатньо дослідженими є процеси ідейної боротьби в середовищі української інтелігенції, впливу цієї боротьби на розвиток культури й використання її радянським режимом у своїх цілях.

Тому особливе значення для розв'язання згаданих проблем мають его-документи українських інтелектуалів міжвоєнного періоду, оскільки вони містять матеріал, який не міг відклатися в офіційних чи особистих документах у радянській Україні через неможливість показати справжні мотиви й цілі діяльності, через страх перед радянською репресивною системою.

У цьому контексті велику наукову цінність мають его-документи українського письменника, редактора, перекладача і громадського діяча Олекси Петровича Варавви (29.03.1882 р. — 05.09.1967 р.). У дослідженні використано цікаві й незвичні для українського наукового середовища за формою «Матеріали до кореспонденційної автобіографії» Олекси Варавви (Кобця), які були укладені його сином Олександром Ворониним (Вараввою) і вперше вводяться до наукового обігу. Пропонуються і його спогади, які раніше оприлюднювалися не повністю. Вони зберігаються в Меморіально-літературному музеї братів Вараввів у Канівській гімназії імені І. Франка. Відразу зауважимо, що «Матеріали до кореспонденційної автобіографії» за листуванням О. Варавви є викладом за тематично-хронологічним принципом (41 тема) основних аспектів його діяльності. Також використано «Автобіографію» О. Варавви 1929 р., надіслану літературознавцеві Миколі Плевако, яка зберігається в Інституті рукопису НБУВ¹. Вона опублікована в збірці автобіографій українських митців 1920-х рр. [15, с. 70–74]. М. Плевако в той період готував багатом-

ний біо-бібліографічний словник українських письменників [13, с. 13]. «Записки письменника» Олекса Варавва так і не закінчив. Але у виданнях діаспори автор їх друкував частинами, зокрема про діячів українського «Розстріляного відродження», які є найбільш важливими для нашого дослідження [6, с. 288–303]. Згодом вони були передруковані й у незалежній Україні [7, с. 104–116; 8, с. 149–168].

Постаті Олекси Варавви та його брата Григорія, теж літератора і художника, репресованого в роки «великого терору», уже були у фокусі уваги літературознавців, істориків та краєзнавців [10; 11; 12; 16, с. 13–14; 17]. Утім, ще не досліджувались українські гуманітарії Києва 1920-х рр. через призму його еґо-документів.

Мета роботи — показати діяльність української гуманітарної інтелігенції Києва в першій половині 1920-х рр. на основі аналізу джерел особового походження українського письменника, редактора Олекси Варавви (Кобця, Воронина).

Розглянемо прізвища і псевдоніми письменника. У листі до М. Юркевич 19 грудня 1959 р., написаному вже в еміґрації у США, він наголошував, що прізвище походить з арабської мови: «бар-абба», що означає син батька ², — тому вживав його з подвоєнням другої букви «в». Часто послуговувався псевдонімом Кобець. Прізвище Воронин Олекса Варавва взяв на початку еміґрації і в листі до Костянтина Даниленка-Данилевського в 1957 р. пояснював, що причиною стало те, що в радянській газеті «Комуніст» у часи Другої світової війни було опубліковано інформацію про смертні вироки щодо Аркадія Любченка, Олекси Варавви та співробітників газети «Нова Україна», яка виходила в окупованому гітлерівцями Харкові. У газеті містився заклик до радянських підпільників «при першій нагоді загнати ножа в спину кожному з тих „ворогів народу“». Прізвище Воронин він узяв від родинного лікаря («стовідсоткового українця»), який покінчив життя самогубством у 1942 р., — людини, яка «не витримала „визвольного“ режиму Гітлера» ³. Ці обставини примушували Олексу Варавву й у діаспорі, щоб не нашкодити рідним у СРСР, вдаватися до самоцензури. Зокрема, у листі до Григорія Костюка 30 квітня 1960 р. він просив у романі «Записки полоненого» не зазначати його справжнє прізвище Варавва: «Не хочу аж надто дратувати червоних псів, поки ще живі в Україні не зовсім донищені родичі» ⁴.

¹ Інститут рукопису Національної бібліотеки імені В. І. Вернадського (далі — ІР НБУВ). Ф. XXVII. Од. зб. 907. Арк. 1-4.

² Музей-архів братів Вараввів при Канівській гімназії імені І. Франка (далі МАВВ). Матеріали до кореспонденційної автобіографії. Прізвище, псевдоніми. С. 2.

³ Там само.

⁴ Там само. С. 3.

Життя Олексі Варавви було насичене подіями. Літературну діяльність він почав ще до Першої світової війни. В автобіографії (листопад 1929 р.), написаній на посаді редактора Одеської кінофабрики, О. Варавва коротко розказує про повернення в Україну, до Києва, після австрійського полону (перебував до серпня 1917 р.), півторамісячне ув'язнення контррозвідкою за «„зраду отечеству“, бо... був у Австрії в організованому українському таборі в Фрайштаті». Але у зв'язку із заколотом Л. Корнілова контррозвідку було розігнано, а його з 15 товаришами звільнено. Як і багато українських письменників, діячів науки і культури, у той важкий час він пов'язав свою подальшу працю з кооперацією — вступив у Києві на тримісячні кооперативні курси й у видавничий відділ «Дніпросоюзу» [15, с. 71]. Варто зауважити, що в автобіографії для М. Плевако О. Варавва досить детально розповідає про свій зв'язок із Союзом визволення України (СВУ) та творчість у таборі українських військовополонених у Фрайштаті, ще не осягнувши політичної недоцільності цього в умовах радянської України. Але наприкінці автобіографії він указує, що через матеріальні нестатки та суворого батька в дитинстві він сформувався в «людину з вразливою психічною конструкцією, з ухилом до самотності, до становища відлюдька». Під час роботи у Фрайштаті він що «хибу» почав виправляти. Але донос одного з полонених до контррозвідки уряду О. Керенського й ув'язнення та загроза страти за «зраду» надовго відбили в ньому «охоту до праці в організаціях, на людях. ТОМУ ТО Я НІ В ЯКІЙ НІ ЛІТЕРАТУРНІЙ, НІ В ПОЛІТИЧНІЙ організації ніколи не був» (виділення О. Варавви. — *О. Б.*) [15, с. 74].

За багато років після 1917 р. в еміграції О. Варавва дізнався, що тоді український уряд під тиском тимчасового уряду змушений був не співпрацювати з учасниками СВУ, названими «німецькими запроданцями». Ними були А. Жук, В. Дорошенко, С. Смаль-Стоцький, В. Симович, О. Охримович, «які душу і тіло справді хотіли покласти задля національного відродження й політичного визволення України з московського рабства»⁵.

Із поверненням з Петрограда в Київ у 1917 р. О. Варавва активно долучився до літературного життя. Чотири його вірші «Книгоспілка» вмістила в календарі. Саме їх «помітив» Сергій Єфремов в огляді української літератури за той рік і вказав, що на українському літературному небосхилі з'явилося нове ім'я⁶.

⁵ МАБВ. Матеріали до кореспонденційної автобіографії. Літературна, редакторська й публіцистична діяльність. Записки полоненого. С. 16.

⁶ МАБВ. Матеріали до кореспонденційної автобіографії. Війна, полон, повернення в Україну. С. 5.

Свою роботу в «Дніпросоюзі» Олекса Варавва називає в автобіографії «каторжною» [15, с. 73]. У Києві він організував журнали «Громада» (1918–1919 рр.) і «Нова громада» (1923–1925 рр.) де був за редактора, умістив у них чимало поезій, фейлетонів, початок великого роману «Калиновий гук», який, на жаль, не закінчив.

Частина спогадів, що охоплює час від 1920 р., коли більшовикам вдалося остаточно захопити Київ, у рукописі має дещо ширшу назву — «Незабутні дні і люди українського ренесансу», яка точніше вказує на їх спрямованість. У мемуарах є підрозділ «Київ загоє рани», який показує раннє радянське життя напередодні проголошення непу: «Наш, у віках гордий, незламний і непокірливий Київ поволі загоював, завдані йому диким наїзником, рани»⁷. Зауважимо кілька важливих моментів. По-перше — текст є белетризованим і тому читається як художній твір (далося взяти письменницьке єство автора). Але від того він не стає менш цінним і наповненим суттєвими фактами. По-друге — автор у листах не раз наголошував на тому, що за сорок років деякі деталі вже стерлися з пам'яті. Але це властиво для всіх спогадів. І по-третє — автор, мабуть, свідомо не вказує частину імен і прізвищ чи завуальовує їх. Він не раз указував у листуванні вже в США, що робив це для того, щоб не нашкодити тим українцям, хто міг зацікавити радянські каральні органи по обидва боки «залізної завіси».

Починається підрозділ «Київ загоє рани» із сюжету про Григорія Чупринку. У цьому контексті важливою є думка Олекси Варавви про те, що із закінченням боротьби за державність «український народ, його невмируща й непогамована потенція, його непереможна в віках сила почала помацки вишукувати інших шляхів боротьби»⁸. І ця боротьба мала бути тривалою на фронті духовності: «Київ у той час, позбувшись безлічі фронтів боротьби, відвертої боротьби із зброєю в руках, клетотів уже бурхливими, непокійними масами української молоді, що, залишивши до часу гвинтівки, одрізи, і прикопавши гранати та кулемети, кинулись до своєї столиці в жадобі освіти, знань — тієї зброї, яка мала придатись для продовження боротьби з московською навалою — не сьогодні, то завтра, чи післязавтра»⁹.

Серед таких борців він називає «чарівливого поета-естета» Григорія Чупринку, який перемкнувся у творчості від «своїх „сніжинок — мов пушинок-порошинок“ і грайливих „дзеньків-бреньків“» до поста-

⁷ МАБВ. Матеріали до «Записок письменника» 1953–1960. Незабутні дні і люди українського ренесансу. С. 1.

⁸ Там само.

⁹ Там само. С. 5.

чання повстанському лісу патріотичних маршів і пісень. Завдяки знайомству із О. Вараввою та друкаркою із «Дніпросоюзу», які допомагали йому друкувати поезії, Григорій Чупринка виконував доручення Всеукрповстанкому. Із «... майже дитячою втіхою, запихав він у спідні кишені свої нерозлучної, козацького крою, синьої чумарки, а як не вистачало місця там, то й у свою, теж нерозлучну, сиву українську шапку, пачки на тонкому папері виготовлених йому його писань»¹⁰.

Останню їх зустріч перед загибеллю Г. Чупринки О. Варавва згадує у зв'язку з цікавим випадком. Тоді один зі співробітників «Дніпросоюзу» на Євбазі (Єврейському базарі) в Києві виявив у якогось барахольщика великий пакунок із рукописами Тараса Шевченка. Йому вдалося з'ясувати, що ці рукописи — із пограбованої більшовиками квартири міністра Д. Дорошенка. Документи вони розглядали за столом Олекси Варавви в «Дніпросоюзі», коли туди зайшов Г. Чупринка. Розуміючи унікальність рукописів Кобзаря, Григорій Чупринка просив дати для зберігання йому ці документи. Але зважив на обставини й погодився, що в його напівлегальному становищі це нераціонально. Не названий О. Вараввою співробітник «Дніпросоюзу» (пам'ятаємо його намагання приховати прізвища тих, кому могли загрожувати репресії) пообіцяв зберегти рукописи¹¹. Автор спогадів указує, що не знає, куди потрапили ці документи (це питання, очевидно, вартє окремого дослідження). Г. Чупринка невдовзі був заарештований — тоді проводилась операція проти українського підпілля та повстанців. Начальник секретно-оперативної частини Ю. М. Перцов згадував: «Разом належало арештувати в Києві понад 200 осіб, на периферії — понад 400... Цієї ночі, внаслідок виконаної операції, було арештовано понад 600 петлюрівських агентів, вилучено 10 кулеметів, багато рушниць та револьверів різних систем» [14]. Г. Чупринка був розстріляний 28 серпня 1921 р. в Києві. Тривалий час вказувалися різні обставини й час його загибелі, зокрема, цю проблему досліджував М. Жулинський [4, с. 108–119; 5, с. 5–12].

Олекса Варавва яскраво показує трагічний 1921 р. — час закінчення кривавих розправ більшовицьких каральних органів над повстанцями, борцями за українську державність. Називає жертв ЧК на вул. Садовій, 5, зокрема Миколу Лозовика. Йому Олекса Варавва допомагав, працюючи в «Дніпросоюзі», «конфіскувати» для потреб Всеукрповстанкому друкарський розмножувальний апарат. М. Лозовик закликав молодого письменника до безпосередньої участі в підпіллі. Але О. Ва-

¹⁰ МАБВ. Матеріали до «Записок письменника» 1953–1960. Незабутні дні і люди українського ренесансу. С. 1.

¹¹ Там само. С. 2.

равва завагався і відповів: «...Мало вірю, в даних умовах, на успіх задуманого повстання, і що не мало є шляхів, ідучи якими, я свою частку обов'язків перед народом спроможуся якось виконати». А потім просто сказав: «Миколо, я ще трохи пожити хочу». Але все ж допоміг «конфіскувати» апарат. Він свідомо після роботи не замкнув приміщення і порадив охоронцеві не замикати і вхідні двері та спати у віддаленій кімнатці. Так українські повстанці отримали розмножувальний апарат¹². Очевидно, що ці події відбувались влітку 1921 р.

В Олекси Варавви, за радянськими мірками, були причини хвилюватись за своє майбутнє через участь у СВУ — «яке це страхітливе слово було там!». Тому він, як і багато українських гуманітаріїв, «з головою занурився в чорну, непоказну, а таку потрібну... культурницьку працю»¹³. І притому постійно був пильним. У листі до К. Даниленка 21 листопада 1954 р. О. Варавва повідомляв про «нехіть» до листування, яка «залишилася вже в крові»: «Відучили мене від них під советами, де я за все життя не написав кількох листів, знаючи добре, що їх ретельно контролюють»¹⁴.

В умовах розгрому українського повстанського руху, підпілля і закінчення боротьби за державність Олекса Варавва образно показує українських гуманітаріїв, що «як із-під важкого пластовиння з ніжної зимової покрівлі, почали сміливо пробиватися назверх — до світла, до сонця, до життя — перші паростки буйного зеленого рясту — перші літературні спроби української молоді сказати своє, глибоко замасковане крижаними напластуваннями суворої дійсності, вогняне слово: „Живемо!“»¹⁵. Серед цих літераторів він називає Григорія Косинку, Тодося Осьмачку («важкий, довготелесий, як той дуб неволупний»), Бориса Антоненка-Давидовича (Богдана Вірного), Павла Тичину («ще тоді не тільки не двічі-орденоносний, а тільки багатонадійний співець одвічних скорбот українського народу... ще не скотився в безодню „Партія веде!“»)¹⁶.

Далі спогади «Незабутні дні і люди», опубліковані в «Хроніці-2000» (збігаються із мюнхенським виданням «Безсмертні»), дещо відрізняються від авторського машинописного варіанта О. Варавви, і не лише редакційними правками. Тому будемо використовувати й авторський варіант у тих випадках, коли він суттєво доповнює опублікований. Письменник згадує середовище київських неокласиків, до

¹² Там само. С. 4.

¹³ МАБВ. Кореспонденційна автобіографія. У Харкові до війни (1926–1941). С. 5.

¹⁴ Там само. С. 4.

¹⁵ МАБВ. Матеріали до «Записок письменника» 1953–1960. Незабутні дні і люди українського ренесансу. С. 5.

¹⁶ Там само. С. 6–7.

якого був близьким ідейно, постійно контактував із його представниками. Він подає цікавий підхід, пояснюючи високий естетизм і відірваність їхньої поезії від «буденної і тяжкої сучасності» її свідомим ігноруванням більшовицького режиму. Це поєднувалось у Миколи Зерова зі сміливим читанням лекцій. Григорій Косинка тоді дивувався відвертості свого улюбленого професора: «І як він таки не боїться бути таким одвертим із тими сотнями своїх слухачів?.. Та ж поміж ними багато є всяких типів» [7, с. 104]. Олекса Варавва зазначає і дуже високий авторитет серед творчих кіл Києва Максима Рильського, який жив на околиці Києва «...в голій, майже порожній від усякої обстановки й позбавленій навіть звичайного мешканевого затишку, кімнатці, в якій повернутися було ніде» [7, с. 104]. Але найвищий авторитет у питаннях творчості мав тоді Сергій Єфремов, якого Григорій Косинка, за твердженням Олекси Варавви, не називав інакше, як «совістю і честю» українського народу [7, с. 105].

«Велетнем української літератури» (у друкованих спогадах — «великим майстром») називав О. Варавва Степана Васильовича Васильченка, який, будучи надзвичайно скромною людиною, учителював у Києві в Першій українській гімназії (за радянського режиму з лютого 1921 р. — трудовій школі) ім. Т. Шевченка. Її директор Володимир Дурдуківський перетворив школу в один із центрів української освіти міста. Не випадково в тому ж 1921 р. В. Дурдуківського заарештувала ЧК [2, с. 80–81, 91].

Для літературно-мистецького життя Києва, яке «буяло, вирувало», за свідченнями О. Варавви, у той час було проблемою надрукувати художні твори. В авторському варіанті спогадів є цікавий сюжет про Михайля Семенка, Гео Шкурупія та їх послідовників-футуристів, яких він називає «гурт розхристаних, безхребетних письменників», «типовий зразок советських поплентачів»¹⁷. Ця частина вилучена в публікації у Мюнхені, очевидно, самим автором, так само як і в публікації в «Хроніці-2000». Автор спогадів невдоволений тим, що М. Семенко своїми творами про Т. Шевченка («Шевченко у мене — під ногами...») «не тільки плюгавив святу справу української культури, а і взагалі просто знущався із здорового людського глузду»¹⁸. Він згадує і про ті невеликі можливості Державного видавництва України, які щедро надавалися футуристам: «Витрачаючи державні кошти, тобто, кошти українського народу, на безшабашні гулянки в ресторанах, на наймодніший одяг та взуття, коли такі висланці укра-

¹⁷ МАБВ. Матеріали до «Записок письменника» 1953–1960. Незабутні дні і люди українського ренесансу. С. 8–9.

¹⁸ Там само. С. 9.

їнського села до золотоверхої столиці, як Косинка та Осьмачка ходили напівбосі й у подертих бурнусиках»¹⁹. Звісно, оцінки Олекси Кобця (Варавви) суб'єктивні, але вони дають змогу побачити ідейну боротьбу в колах українських митців.

У Києві Олекса Варавва контактував із родиною Миколи Леонтовича. У спогадах він пише про тяжке матеріальне становище сім'ї після загибелі композитора. У діаспорі О. Варавва листувався з Олександром Рішаєм, який був близький до родини композитора (був закоханий у Галину Леонтович)²⁰, і в лютому 1960 р. передав матеріали про композитора до архіву Української вільної академії наук у США²¹. Відповідь на лист О. Рішай показує, що той переслав О. Варавві матеріали про М. Леонтовича й письменник працював над спогадами про нього²². У Києві Олекса Варавва також спілкувався з Олександром Кошицем²³.

Позитивну оцінку мемуариста знаходимо про літераторів Михайла Івченка, Дмитра Загула («замріяний поет, невтомний працівник, гарячий український патріот»), Миколу Терещенка, Валеріана Підмогильного («дуже шляхетний на вигляд, вразливий на події зовнішнього світу і талановитий повістяр») та інших. Цінними для розуміння атмосфери початку 1920-х рр. у Києві є особисті зв'язки, дружні стосунки в колі українських гуманітаріїв. Олекса Варавва працював на той час у «могутньому центрі тодішнього економічного життя України» — «Дніпросоюзі», що, очолюваний Дмитром Коліухом, матеріально підтримував композиторів К. Стеценка та Я. Степового, М. Леонтовича, Н. Городовенка, митців Л. Курбаса, П. Тичину та інших. Тому вони вижили в голодному Києві: «Коли трупи померлих валялися днями, присипувані снігом, на вулицях, а тих, хто мав щастя померти не самотньо, родини відвозили без трун, на гринджолятах на Байкове кладовище» [7, с. 106]. Але дошкульною проблемою була відсутність опалення в помешканнях. Олексі доводилось із відомим професором-хірургом Черняхівським їздити в Святошин і рубати дерева.

Письменник згадує спонтанну «вечірку» в той голодний час у нього на Великій Підвальной, 28 (нині — вул. Ярославів Вал), де були П. Тичина, П. Филипович, співробітник «Дніпросоюзу» І. Чуванов,

¹⁹ Там само.

²⁰ МАБВ. Матеріали до кореспонденційної автобіографії. «Записки письменника». С. 9.

²¹ МАБВ. Матеріали до кореспонденційної автобіографії. У Києві (1917–1926). С. 2.

²² МАБВ. Матеріали до кореспонденційної автобіографії. Прізвище, псевдоніми. С. 2–3.

²³ Там само. С. 4.

редактор друкованого органу установи «Кооперативна зоря» А. Харченко. «Притягальним складником» зустрічі стали рідкісні на той час вареники, усі інгредієнти для яких приніс І. Чуванов. Вони розмовляли на літературні й політичні теми (Київ тоді знову захопили більшовики) і з настанням комендантської години змушені були спати на підлозі (у скромній квартирі було одне ліжко).

І надалі письменник зберіг приязні стосунки з П. Филиповичем, який із захопленням вітав вихід першого числа кооперативного журналу «Нова громада», редактором якого був О. Варавва [7, с. 108–109]. Цей журнал із підзаголовком «Правобережний кооператор» виходив протягом 1923–1925 рр. в Києві, а з 1926 по 1931 р. — у Харкові. Спочатку видавцем була Всеукраїнська міжкооперативна рада (ВУКОРАДА), а згодом «Книгоспілка».

В. Домонтович у спогадах про неокласиків «Болотяна Лукроза» згадував, що редакція «Книгаря», редактором якого був М. Зеров, містилася біля Золоворітського скверу в будинку на розі Володимирської та Великої Підвальної. Пізніше тут розташувалася «Нова громада», редагована О. Вараввою: «При згадці про нього Зеров звичайно додавав: „Варрава, он же бє розбійник“» [3, с. 290–291]. В. Домонтович, Н. Полонська-Василенко і Г. Костюк називали 1919–1923 рр. голодними і несприятливими для культурно-мистецької роботи. Проте, на думку Григорія Костюка, «Київ на 1925 рік уже жив більш-менш всебічно виявленим упорядкованим громадським і культурно-науковим життям» [9, кн. 1, с. 126]. Одним із проявів цього життя він називав дві українські газети — «Більшовик» і «Пролетарська правда», згадував і журнал «Нова громада», згодом поширилися літературні й мистецькі журнали [9, кн. 1, с. 126]. Григорій Костюк вважав Олексу Кобця (Варавву) одним із найбільш помітних серед «незабутніх» імен: «У реєстрі визначних діячів громадського життя, науки, літератури й мистецтва української діаспори вони посядуть почесне місце» [9, кн. 2, с. 453].

Наступного дня після виходу першого числа журналу вітав редактора із цією подією і Микола Костьович Зеров, який зайшов до редакції, що містилася на нинішній вулиці Б. Хмельницького. М. Зеров висловив найліпші побажання, але застеріг, що друкування коротких біографій Т. Осьмачки і Г. Косинки може спричинити заздрощі іншої літературної молоді. Олекса Петрович відповів, що саме ці два молоді таланти спонукали його перетворити «сухий кооперативний» журнал у часопис із виразним культурно-мистецьким спрямуванням. На його думку, потрібно дати трибуну поетам, і це стане «справжнім, несемківського гатунку «семафором у майбутнє» для молоді: «Саме ці два молодики були краплинами, що переповнили чашу моєї туги за

місцем для нашої, української духом і змістом, літературної творчості молоді» [7, с. 110].

Олекса Варавва оповідає, що в розбурханому війною Києві до його помешкання якось прийшли «...два вбого одягнені гості — селюки-студенти: Косинка і Осьмачка, — і впродовж кількох годин знайомили мене з своїми писаннями. В кімнаті не було на чому сісти; обидва вони притулилися спинами до кафельної печі і читали та декламували» [7, с. 110–111]. Цей «літературний вечір» і прочитані вірші спонукали Олексу Варавву підтримати поетів. Але Микола Зеров застеріг про небезпеку такої різкої зміни курсу журналу. У відповідь редактор сказав, що М. Зеров не менше ризикує: «Як? Я? А чим ризикую я? — Вашими лекціями перед такою масою студентства. — А-а, ви про лекції... Бачите, то ж — моя професія...» [7, с. 111]. І справді, громадсько-кооперативний, літературно-мистецький і науково-популярний журнал став важливим центром розвитку української культури в Києві, і всю роботу перший час вів сам О. Кобець. Тільки завдяки керівнику філії «Книгоспілки» в Києві Миколі Качеровському, «людині українській», вдалося дещо розширити штат. Секретарем редакції Олекса Варавва взяв Григорія Косинку, який матеріально дуже бідував. Він виявився «незвичайно ледачим до марудної канцелярської праці», але редакція поступово стала «дискусійним клубом» творчої молоді, «...участь у якому пізніше позначилася недобре на долі не одного з палкіших і нестриманіших на слово дискутантів» [7, с. 113].

Предметом палких обговорень були й новини з іншого «літературного табору», який гуртувався навколо «Пролетарської правди» (М. Семенко, Г. Шкурупій, М. Бажан, Ю. Яновський), які приносив Степан Мельник. На той час у «клубі» «Нової громади» їх жорстко називали «советськими підбріхувачами», що ще раз доводить: у перші роки панування більшовиків у Києві в середовищі гуманітаріїв були не тільки ідейні, а й ідеологічні протиріччя. Зокрема, національно спрямована літературна молодь «Нової громади» заснований протилежним табором журнал «Глобус» називала «Глупусом», вважаючи його, як зазначав О. Варавва, «убогим і оформленням і змістом» [7, с. 115].

Галасливе зібрання «дискутантів» не давало працювати головному редакторові, і Михайло Могилянський, який теж публікувався в журналі й заходив до Олекси Варавви, натякав зібранню про потребу дати можливість працювати редактору. Останньому доводилося доробляти незроблене секретарем редакції Г. Косинкою, але це не викликало в нього протесту, навпаки, він втішався: «Це ж клетотіла молодь, та ще молодь, призначена служити своєму народові словом...» [7, с. 116]. Нерідко ці дискусії виходили за межі ідейної

боротьби з М. Семенком і його колом. Зокрема, нещадно критикували професорів-комуністів, вважаючи їх майже всіх «малописьменними», які викладали «голим стінам», оскільки студенти неохоче ходили на їх лекції. Особливо гостро, з огляду на політичну ситуацію, молоді літератори могли поплатитися за обговорення «побутового розкладу» партійців, про що особливо наголошував Г. Косинка. І найосновніше: «Лунала також нищівна критика на всю большевицьку систему перебудови світу» [7, с. 116]. Тільки коли до приміщення редакції заходив Микола Зеров, тематика розмов перемикалась на літературу й мистецтво [7, с. 116]. Хоча автор спогадів свідомо не називає прізвищ письменників, які гуртувалися навколо «Нової громади» (зауважимо, що вони писались у 1953–1960 рр.), можна впевнено сказати, що це члени літературно-мистецької групи «Гроно» П. Филипович, М. Терещенко, Д. Загул та інші, із 1924 р. — організації «Ланка» (від 1925 р. — «МАРС») Валеріан Підмогильний, Євген Плужник, Борис Антоненко-Давидович, Тодось Осьмачка, Іван Багряний та інші. Про більшість із них знаходимо позитивні згадки в спогадах Олекси Варавви.

«Нова громада» швидко стала популярним журналом і за перший рік існування вже мала понад десять тисяч передплатників. Цьому сприяла автура журналу: С. Васильченко, Г. Косинка, П. Филипович, М. Драй Хмара, П. Тичина, М. Зеров, В. Сосюра, Д. Загул та інші. Цікаві були передові статті, які писав О. Варавва на злободенну тематику, «...де ні разу, ні словечком кривим не кинуте в бік українського національно-визвольного руху та його героїв»²⁴. Це робило журнал авторитетним в очах свідомого українства. О. Варавва наводить приклад: до нього одного разу ввечері прийшов генеральний секретар тоді ще існуючої Української комуністичної партії (УКП) Антін Драгомирецький (1887–1938) і «як українець — українцеві» висловив прохання — у передовій статті надати розголосу намаганням частини московського партійного керівництва (назвав ім'я Л. Троцького) відмовитися від будівництва Дніпрогесу. А оскільки укапісти вважали цей проект важливим для розвитку всієї України, то просив таким чином унеможливити «нечувану кривду для УСРР». І хоча чергове число журналу вже було здано у виробництво, Олекса Варавва виконав його прохання, а в спогадах написав про УКП: «Дідько її бери, що вона — комуністична: мова ж тут — про добро для всієї України!»²⁵.

²⁴ МАБВ. Матеріали до «Записок письменника» 1953–1960. Незабутні дні і люди українського ренесансу. С. 18.

²⁵ Там само. С. 18–19.

Але до журналу, що позиціонував себе досить незалежно, почали все пильніше придивлятися контролюючі органи. Частина опублікованої в журналі повісті Михайла Івченка, пізніше засудженого в справі СВУ, їм видалась «агітаційно-підбурюючим матеріалом» проти радянської влади. Тож редактора О. Варавву викликали оголошенням у газеті «Комуніст» (був окремий розділ службових оголошень, які потрібно було переглядати!) до завідувача відділу культпропа Преображенського. Той не захотів розмовляти з О. Вараввою, оскільки письменник не був членом більшовицької партії. Уже наступного дня до редакції прийшов новий відповідальний редактор — ректор Київського кооперативного інституту Петро Ничипорович Руденко. Але П. Руденко («мила, симпатична людина») не втручався в редакційні справи й лише двічі на місяць навідувався підписувати номер до друку. Однак через два місяці він, прийшовши до редакції, повідомив, що його викликали до ДПУ й показали дві теки з компрометуючими матеріалами — переважно доносими на «клуб» письменників, який містився в редакції. Звісно, авторів доносів не назвали. П. Руденко зауважив: «Але зразки почитати давали... Блискучий матеріал! То не забудьте ж попередити. І насамперед — Косинку»²⁶. Як бачимо, у середовищі гуманітаріїв Києва точились відверті політичні розмови, і це ставало приводом для агентурної розробки, а згодом і до репресій. «Клуб» у «Новій громаді» з того дня припинив існування, а Олекса Варавва, як цього давно вимагало кооперативне керівництво, переїхав із журналом у середині 1925 р. до столиці радянської України Харкова.

Ще одним напрямом діяльності Олекси Варавви в Києві були переклади з російської мови. У «Дніпросоюзі» та «Книгоспілці» він переклав велику кількість економічної кооперативної літератури (на його думку, не менше тисячі друківаних аркушів). Першим був переклад «Політичної економії» Туган-Барановського [15, с. 73–74].

Отже, для показу середовища та діяльності української гуманітарної інтелігенції Києва першої половини 1920-х рр. особливе значення мають джерела особового походження. Спогади та «Матеріали до кореспонденційної автобіографії» письменника й редактора Олекси Варавви ілюструють важливі постаті та атмосферу українського відродження того часу. Ці документи яскраво показують, що частина інтелектуального середовища брала участь у повстанській боротьбі (Г. Чупринка), не сприймала радянської влади (Г. Косинка, коло київських неокласиків та «Нової громади»). Групи літературно-мистецької інтелігенції, центрами яких були різні за спрямуванням

²⁶ Там само. С. 21–22.

часописи «Нова громада», «Глобус», «Пролетарська правда», часто протистояли між собою. О. Варавва тісно співпрацював із неокласиками, національно налаштованими представниками письменства і показав, як вони ідейно чинили опір режиму. Не можна недооцінювати й політичне протистояння різних груп інтелігенції та їх осередків — організацій та видань, яке згодом було використане радянським режимом.

1. Білокінь С. Механізми державного масового терору в історичній практиці СРСР / С. Білокінь // Плав'юк Микола: Україна — життя моє. Т. 3 / за ред. В. Ляхоцького. — Київ : Вид-во ім. Олени Теліги, 2002. — С. 591–610.
2. Даниленко С. Будівничі українського світу: родина Дурдуківських (кінець XIX — перша третина XX ст.). / С. Даниленко. — Київ ; Вінниця : Нілан-ЛТД, 2014. — 206 с.
3. Домонтович В. Болотяна Лукроза / В. Домонтович // Київські неокласики / упоряд. В. Агєєва. — Київ : Факт, 2003. — С. 271–301.
4. Жулинський М. Из забуття – в безсмертя : (сторінки призабутої спадщини) / Микола Жулинський. — Київ : Дніпро, 1990. — 447 с.
5. Жулинський М. Метеор на обрії української поезії / Микола Жулинський // Поезії / Грицько Чупринка ; упоряд. і прим. В. В. Яременка. — Київ : Рад. письменник, 1991. — С. 5–32.
6. Кобець О. Незабутні дні і люди / О. Кобець // Безсмертні : зб. спогадів / Ін-т літ-ри ім. Михайла Ореста ; ред. текстів та прим. М. Ореста. — Мюнхен : [б. в.], 1963. — С. 288–303.
7. Кобець О. Незабутні дні і люди / О. Кобець // Хроніка-2000. — 1993. — Ч. 1–2(3–4). — С. 104–116.
8. Кобець О. Незабутні дні і люди українського ренесансу / О. Кобець // Неопалима купина. — 1995. — № 3–4. — С. 149–168.
9. Костюк Г. Зустрічі і прощання : спогади у 2 кн. / Г. Костюк ; передм. М. Жулинського. — Київ : Смолоскип, 2008.
10. Лоза М. Олекса Варавва (О. Кобець) / Михайло Лоза // Записки НТШ. — Львів ; Нью-Йорк ; Сідней ; Париж ; Торонто, 1996. — Т. 211. Філологічна секція : збірник праць і матеріалів на пошану Василя Лева (1903–1991). — С. 200–241.
11. Максимов І. Брати Варави: незамулені джерела / І. Максимов. — Київ : ДІА, 2019. — 64 с.
12. Максимов І. Сходинки Олекси Варавви-Кобця / І. Максимов // Дзвін. — 1996. — № 9. — С. 108–111.
13. Мовчан Р. Свіча у храмі нашого себезнайдення, або Звивистими стежками «Розстріляного відродження» / Раїса Мовчан // Самі про себе : автобіографії українських митців 1920-х років / упоряд. Р. Мовчан. — Київ : Кліо, 2015. — С. 5–20.
14. Перцов [Ю. М.]. Из истории борьбы с контр-революцией / Ю. М. Перцов // Пролетарська правда. — 1923. — № 33(448). — С. 1.
15. Самі про себе: автобіографії українських митців 1920-х років / упоряд. Р. Мовчан. — Київ : Кліо, 2015. — 640 с.

16. Сорокопуд І. І. Струмки могутньої ріки / І. І. Сорокопуд. – Канів : Родень, 1998. – 88 с.
17. Чередниченко Д. Що записано в душі / Дмитро Чередниченко // Неопалима купина. – 1995. – № 3–4. – С. 131–137.

REFERENCES

1. Bilokin, S. (2002). Mekhanizmy derzhavnogo masovoho teroru v istorychnii praktytsi SRSR. In V. Liakhotskyi (Ed.). *Plaviuk Mykola: Ukraina – zhyttia moie* (Vol. 3, pp. 591-610). Kyiv, Ukraine: Vyd-vo im. Oleny Telihy. [In Ukrainian].
2. Danylenko, S. (2014). *Budivnychi ukrainskoho svitu: Rodyna Durduktivskykh (kinets 19 – persha tretyna 20 st.)*. Kyiv; Vinnytsia, Ukraine: Nilan-LTD. [In Ukrainian].
3. Domontovych, V. (2003). Bolotiana Lukroza. In V. Aheieva (Comp.). *Kyivski neoklasyky* (pp. 271-301). Kyiv, Ukraine: Fakt. [In Ukrainian].
4. Zhulynskyi, M. (1990). *Iz zabuttia – v bezsmertia: (Storinky pry zabutoi spadshchyny)*. Kyiv, Ukraine: Dnipro. [In Ukrainian].
5. Zhulynskyi, M. (1991). Meteor na obrii ukrainskoi poezii. In H. Chuprynka. *Poezii* (V. V. Yaremenko, Comp., pp. 5-32.). Kyiv, Ukraine: Rad. pysmennyk. [In Ukrainian].
6. Kobets, O. (1963). Nezabutni dni i liudy. In M. Orest (Ed.). *Bezsmertni* (pp. 288-303). Munich, Germany. [In Ukrainian].
7. Kobets, O. (1993). Nezabutni dni i liudy. *Khronika-2000, 1-2(3-4)*, 104-116. [In Ukrainian].
8. Kobets, O. (1995). Nezabutni dni i liudy ukrainskoho renesansu. *Neopalyma Kupyna, 3-4*, 149-168. [In Ukrainian].
9. Kostiuk, H. (2008). *Zustrichi i proshchannia* (Vols. 1-2). Kyiv, Ukraine: Smoloskyp. [In Ukrainian].
10. Loza, M. (1996). Oleksa Varavva (O. Kobets). *Memoirs of the Shevchenko Scientific Society, 211*, 200-241. [In Ukrainian].
11. Maksymov, I. (2019). *Braty Varavy: Nezamuleni dzherela*. Kyiv, Ukraine: DIA. [In Ukrainian].
12. Maksymov, I. (1996). Skhodynky Oleksy Varavy-Kobtsia. *Dzvin, 9*, 108-111. [In Ukrainian].
13. Movchan, R. (2015). Svicha u khrami nashoho sebeznaidennia, abo Zvyvystymy stezhkamy “Rozstrilianoho vidrozhennia”. In R. Movchan (Ed.). *Sami pro sebe: Avtobiohrafii ukrainskykh myttsiv 1920-kh rokiv* (pp. 5-20). Kyiv, Ukraine: Klio. [In Ukrainian].
14. Pertcov, Iu. M. (1923). Iz istorii borby s kontr-revoliutciei. *Proletarska Pravda, 33(448)*, 1. [In Ukrainian].
15. Movchan, R. (Ed.). (2015). *Sami pro sebe: Avtobiohrafii ukrainskykh myttsiv 1920-kh rokiv*. Kyiv, Ukraine: Klio. [In Ukrainian].
16. Sorokopud, I. I. (1998). *Strumky mohutnoi riky*. Kaniv, Ukraine: Roden. [In Ukrainian].
17. Cherednychenko, D. (1995). Shcho zapysano v dushi. *Neopalyma Kupyna, 3-4*, 131-137. [In Ukrainian].

Рукопис одержано 12.04.2021 р.

Oleksandr BON, Candidate of Sc. (History), Associate Professor, Ukrainian History Department, Borys Grinchenko Kyiv University (Kyiv, Ukraine).

The humanitarian intelligence of Soviet Kyiv in the 1920s in the ego-documents of the writer Oleksa Varavva.

The paper's objective. The activities of Ukrainian intellectuals in Soviet times is not enough explored. In particular, with regards to internal ideological opposition among humanitarian intellectuals, as well as the opposition of socially-political groups and their centers. The objective of this paper is to depict the activities of the Ukrainian humanitarian intellectuals in Kyiv in the first half of 1920s, based on the analysis of sources of personal origin of a Ukrainian writer and editor Oleksa Varavva (Kobets). **The methodology of research** is based on principles of scientific prudence, systematic approach, and historical analysis. The basic historical methods have been applied – bibliographical, problem-thematic, micro-historical, retrospective, prosopographical. **Scientific novelty** comprises of use of rarely known materials as well as yet unpublished materials that are firstly included into the scientific research – memoirs and epistolary of Oleksa Varavva. **Conclusions.** To show the environment and activities of Ukrainian humanitarian intellectuals in Kyiv of the first half of 1920s the personal materials have significant value. Memoirs, yet not well known, and a part of which were not earlier published “Materials for the correspondence autobiography” of a writer and editor Oleksa Varavva, show important figures and an atmosphere of Ukrainian renaissance of that time. Those documents strikingly depict the involvement of Ukrainian intellectuals into the rebellions (G. Chuprynka), ideological unacceptance of Soviet power (G. Kosynka). Also, the opposition of literature-art intellectuals through periodicals “Nova Gromada”, “Globus”, “Proletarska Pravda” is shown. O. Varavva worked closely with neoclassics, who were nationally oriented and shows how they opposed to the regime.

Key words: O. Varavva, Ukrainian humanitarian intellectuals, Kyiv, G. Chuprynka, T. Osmachka, G. Kosynka, M. Rylskiy, M. Zerov, neoclassics.